Н.І. Ігнатович, канд. екон. наук, доц.

МОРАЛЬНО-ЕТИЧНА ПАРАДИГМА У РОЗВИТКУ ЕКОНОМІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

У статті розглядається розвиток економічних досліджень у морально-етичній парадигмі. Обґрунтовується важливість подолання традиційного методологічного підходу неокласиків до економічних досліджень з позицій «чистої економічної логіки» у сучасній соціально-інституціональній теорії та у філософії господарства.

The article deals with development of economic studies in the moral and ethical paradigm. It bases important significance of overcoming of orthodox neoclassical methodological approach to economics as «pure economic logic» in the modern social institutionalism and philosophy of economy.

Ключові слова: економічні дослідження, морально-етична парадигма, чиста економічна логіка, ціннісна орієнтація, нормативний підхід, соціальний інституціоналізм, філософія господарства.

The key words: economic studies, moral and ethical paradigm, pure economic logic, axiological orientation, normative approach, social institutionalism, philosophy of economy.

Проблеми визначення напрямів, пріоритетів, темпів, рушійних сил, механізмів та вирішальних детермінант економічного розвитку традиційно перебувають у центрі уваги економічних досліджень, являючи собою ті кардинальні питання, навколо яких постійно точаться гострі теоретичні дискусії між представниками різних напрямів економічної, філософської та соціальної думки починаючи від античних часів і до сьогодення. У процесі її еволюції неодноразово відбувалася радикальна зміна домінуючої концепції сприйняття (парадигми) трактування соціального і, зокрема, економічного розвитку, його цілей, домінант і напрямів, яка була зумовлена не лише динамікою економічної та соціальної реальності, але і зміною методології її дослідження, кардинальною трансформацією загальної картини сприйняття світу, людини і соціуму, еволюцією соціальної та моральної філософії з їх системою визначальних цінностей. Розглядаючи провідні етапи розвитку економічної думки, видатний російський економіст М.Д.Кондратьєв підкреслював, що основна боротьба між її різними напрямами здійснювалася у площині особливостей їх ціннісних орієнтацій і, зокрема, розуміння соціальних ідеалів економічного розвитку [1, с.270-273].

Особливістю давньогрецької думки було притаманне їй переважно етичне сприйняття соціального світу й економічного життя як його складової компоненти. У відповідності до цього доводилося, що для всіх складових соціуму існує єдина мета, яка саме і об'єднує людей у суспільство. Ця основна мета – сприяти зміцненню доброї волі. Так, Епікур зазначав, що саме етика не лише зумовлює критерії оцінки людської поведінки, але і визначає провідні цілі суспільного життя, забезпечуючи його цілісність. Аналогічним чином за часів Середньовіччя вважалося, що єдність і цілісність соціуму

забезпечувалася передусім за допомогою позаекономічних чинників. Економіка не розглядалася як визначальна сфера суспільного життя, що зумовлює та інтегрує в єдину систему всі інші його складові.

Таким чином, для античної та середньовічної думки характерним було сприйняття економіки не як особливої, відокремленої від інших та провідної сфери, що визначає основоположні пріоритети розвитку всього соціуму, а як його невід'ємної складової, розвиток якої був підпорядкований іншим сферам та зумовлений, в першу чергу, позаекономічними інститутами та духовними і морально-етичними цінностями, які виступали домінантами цілісного соціуму. Економіка у цьому світорозумінні ще не отримала самостійного значення саме тому, що не сприймалася як джерело соціально важливих цінностей [2, с. 67]. Тобто соціальне життя розумілося як цілісність, його складові не були диференційовані у відокремлені елементи. Органічна єдність соціуму, включаючи економіку, забезпечувалася духовними, морально-етичними цінностями (передусім вимогами спільного блага), що виступали як провідна системоутворююча сила суспільного життя. Для характеристики такого стану економіки у цілісному соціумі К.Поланьї запровадив термін «укоріненість» як альтернативу поняттю «автономна економіка», підкреслюючи, що саме «укорінена» економіка була органічною частиною традиційного суспільства за докапіталістичної доби [3, с. 65].

Протилежне розуміння економіки як автономної самодостатньої системи, що визначає цілепокладання власного розвитку і підкорює цьому цілепокладанню інші неекономічні сфери суспільного життя, відповідало об'єктивному процесу стрімкого розвитку ринкової економіки на етапі первісного нагромадження капіталу та капіталізму епохи вільної конкуренції з притаманним йому домінуванням механізму стихійного саморегулювання, що забезпечував постійну раціоналізацію господарювання через автоматично діючий ціновий механізм співставлення витрат і результатів. Цей об'єктивний процес раціоналізації економічного розвитку був органічно пов'язаний з докорінними зрушеннями у духовному житті Західної Європи, викликаними епохою Відродження та Реформації. Ці зрушення полягали у руйнації провіденціально-релігійного сприйняття матеріального, соціального та духовного світу, у його десакралізації та «розчаклуванні» (за висловом М.Вебера). Важливим наслідком цих зрушень стало виникнення новоєвропейської науки, що мала на меті раціоналістичне пізнання світу на основі пріоритетності аналітичних методів досліджень. Намагаючись збагнути існуючий світ, новоєвропейська наука з часів Р.Декарта почала розривати його цілісність на окремі елементи, протиставляючи в процесі досліджень суб'єкта об'єкту, розділяючи матерію і дух, раціональне і ірраціональне, знання та етику. Наслідком розвитку науки стає отримання чистого від моральних цінностей, етично нейтрального знання.

Таким чином, виникнення ціннісно нейтральної, відділеної від етично-моральних норм науки було пов'язано зі знищенням провіденціально-релігійного сприйняття матеріального, соціального та духовного світу, притаманного античності та середньовіччю. Поступово відбувалася секуляризація європейського суспільства

(передусім у країнах з домінуванням протестантської конфесії), що зумовило перетворення науки на вищий духовний авторитет цього суспільства. У відповідності до цієї загальної тенденції розвитку новоєвропейської науки зазнала кардинальних змін і методологія економічних досліджень, яка до цього спиралася на принципи моральної філософії.

На ранніх етапах свого існування як самостійної науки економічна теорія, яка зародилася саме всередині моральної філософії, ще продовжувала здійснювати свої дослідження на її методологічному підґрунті, пов'язуючи предмет економічних досліджень з основними положеннями етики. Так, А.Сміт у своїх дослідженнях економічних проблем спирався на морально-етичне сприйняття соціально-економічної дійсності, використовуючи науковий метод свого вчителя Ф. Хатчесона, який висвітлював « Принципи економіки і політики» лише як один з розділів загальної роботи, що мала назву «Короткий вступ до моральної філософії». І хоча А.Сміт створив теоретичну модель меркантильної, економічної людини, яку заклав в основу досліджень ринкової економіки, у своїй праці «Теорія моральних почуттів» він виходив з того, що «безкорисливі мотиви моральних дій» вищі за «егоїзм індивідів». Проте пізніше морально-етичні основи політичної економії все більше усуваються з предмета її досліджень.

Розроблена А.Смітом модель економічної людини як ізольованого атома, індивіда, подібного до безлічі інших, поведінка яких запрограмована детермінованою цільовою функцією, спрямованою на максимізацію результату господарювання, перебувала у суперечності з холістичним сприйняттям людини як невід'ємної частини цілісного та єдиного суспільного організму, в якому кожна людина, виконуючи особливу функцію, пов'язана з іншими множиною різноманітних соціальних зв'язків. Застосування економічним лібералізмом цієї абстрактної моделі економічної людини, зумовлюючи розрив цілісності і взаємозв'язку різних сторін людського життя, стає методологічним підґрунтям розуміння економіки не як лише однієї з усіх взаємопов'язаних сфер соціуму, що відчуває вплив та обмеження з боку інших складових суспільного життя, а як цілком автономної, самодостатньої, абсолютно домінуючої детермінанти всіх інших складових соціуму. Такий методологічний підхід лежав, зокрема, в основі обґрунтування етично нейтрального характеру економічного аналізу, який здійснили в процесі розвитку економічного лібералізму наприкінці XIX – на початку XX ст. представники неокласичного напряму економічної теорії. Засновники цього напряму, і особливо Л.Вальрас, розмежовуючи розуміння економічної теорії як моральної дисципліни і як чистої науки, яка відбиває загальну логіку економічного процесу, абсолютну перевагу у своїх теоретичних дослідженнях стали надавати останній. Пізніше цей підхід був сприйнятий й іншими напрямами економічної думки, які виникли у XX ст. У такий спосіб ціннісно нейтральна, формалізована, абстрактно-дедуктивна, «чиста» теорія зумовила базову методологію ортодоксальних напрямів економічної науки, які визначили «mainstream» її розвитку у XX сторіччі.

Альтернативний методологічний підхід був запропонований представниками соціального інституціоналізму, які поставили перед економічною наукою важливе завдання – створити «нову політичну економію», яка мала відродити зв'язок економічної теорії з етикою. На початку 70-х років XX ст. відомий шведський економіст, Нобелівський лауреат (1974 р.) Г.Мюрдаль у праці під символічною назвою «Проти потоку», висловлюючи позиції соціального інституціоналізму, виступає проти домінуючої методології ортодоксальної економічної теорії: «Економічна теорія ніколи не може бути нейтральною і у позитивному сенсі «об'єктивною» [4, p.vi]. І далі він наголошує, що «економічна теорія є моральною наукою» [4, p.vii]. У своїх дослідженнях Г.Мюрдаль розглядає в якості головного чинника економічного розвитку суспільства його економічну культуру, або «господарську ментальність», яку розуміє як систему соціально-класових, національно-етнічних та релігійно-конфесійних ціннісних орієнтацій та звичок.

Піддавши критиці традиційну ліберальну філософію, яка базується на визнанні спонтанного характеру економічного розвитку, соціальний інституціоналізм протиставив їй філософію керованого розвитку суспільства і поставив на меті необхідність розробки конструктивної теорії, спрямованої на розв'язання реальних економічних проблем та забезпечення управління еволюцією суспільства за допомогою держави. При цьому для соціального інституціоналізму притаманне принципово відмінне від економічного лібералізму розуміння ідеального стану та спрямування економічного розвитку.

Для неокласичної економічної теорії ідеальним станом, до якого спонтанно прямує економічна система, є стан економічного оптимуму, тобто загальної ринкової рівноваги, досягнення якої за умов досконалої конкуренції стає об'єктивно зумовленою, детермінованою законами саморегулювання метою економічного розвитку, що полягає у максимізації економічного добробуту. Такий підхід визначається розумінням ринку як об'єктивного, стихійно діючого механізму спонтанного узгодження конкуруючих цілей всіх економічних суб'єктів. При цьому ринок визначає лише результуючу індивідуальних дій всієї множини відокремлених самостійних господарських одиниць, кожна з яких має свій особливий вектор розвитку. Один з найвидатніших представників економічного лібералізму XX ст. Ф. фон Хайек наголошував, що пов'язуючи різноманітні конкуруючі цілі господарюючих суб'єктів, ринок не гарантує, які саме з них будуть досягнуті, оскільки в межах ринкової системи відсутня будь-яка єдина шкала цінностей [5, p.44]. Тобто ринок як спонтанно діючий механізм саморегулювання суперечливих дій самостійних господарських одиниць, керованих метою максимізації прибутку, виступає як етично нейтральний спосіб узгодження різноспрямованих та протилежних економічних інтересів, а економічна система уявляється не як цілісний організм, у якому розвиток окремих елементів слугує розвитку єдиної цілісності і забезпечується її ціннісними пріоритетами, а як об'єднана лише ринковими зв'язками механічна сукупність окремих, автономних суб'єктів господарювання, яка виключає єдине свідоме цілепокладання, а відтоді і єдину ціннісну орієнтацію. У відповідності до

цього неокласики та їхні сучасні послідовники в супереч з поглядами інституціоналістів вважають, що економічну теорію не можна розглядати як «моральну науку», вона має суто позитивний характер, тобто її висновки не можуть містити будь-яких оцінювальних суджень. Так, відомий засновник монетаризму М.Фрідмен підкреслював, що економічна теорія як позитивна наука виконує передусім прогностичну функцію, виключаючи будь-які нормативні або етичні судження [6, с. 55].

Всупереч з цим представники соціального інституціоналізму, виходячи з необхідності подолання дихотомії позитивного та нормативного в економічних дослідженнях, наполягають, що у своїх намаганнях розв'язати реальні проблеми сучасної економічної дійсності економічна теорія повинна спиратися на нормативні ціннісні судження. На відміну від ортодоксальних напрямів сучасної економічної думки соціальний інституціоналізм розглядає економіку не як адитивну систему, тобто просту сукупність ізольованих, не пов'язаних соціальними зв'язками самостійних господарських суб'єктів, єдність якої забезпечується лише внаслідок стихійної реалізації інтегруючої функції ринкових зв'язків, а як єдиний організм, цілісність якого забезпечується нормативно-ціннісною детермінантою. Подолання соціальним інституціоналізмом механістичного розуміння сутності економічної системи, що є наслідком його відмови від принципів методологічного індивідуалізму, і застосування на основі принципів методологічного холізму у дослідженнях економічних систем моделі соціального організму зумовили увагу інституціоналістів до поняття норми та свідомого цілепокладання соціально-економічного розвитку. Для соціального інституціоналізму, що заперечує спонтанний, об'єктивно детермінований характер економічного розвитку, вкрай важливою є проблема визначення його суспільних цілей, оскільки свідоме цілепокладання виступає як необхідна умова забезпечення державою керованого характеру економічного розвитку, а його реальні результати значною мірою стають наслідком свідомого визначення державою пріоритетів соціально-економічного розвитку з позицій суспільного блага.

Таким чином, оскільки економічний розвиток інтерпретується не як спонтанний процес, подібний до природничих, а як керований державою і цілеспрямований, що передбачає свідому постановку цілей, його необхідно розглядати з точки зору висування соціально-економічного ідеалу у певній морально-етичній парадигмі. Як писав видатний російський філософ Б.Т.Вишеславцев: «Вибір цілі не є дещо випадкове, абсолютно невизначене, хоча він і свобідний. Але свобода має свою закономірність, відмінну від закономірності природи. Існують необхідні цілі, але це інша необхідність, відмінна від необхідності природи. Це є необхідність належного, а не існуючого… В основі кожної постановки цілі, кожної дії та рішення лежить (свідомо чи несвідомо) судження про цінність» [7, с. 655]. При цьому економічна теорія виступає як прикладна етика, цінності та соціально-економічні ідеали якої пов'язані з певною моральною філософією, що визначає особливості національного духу. «І кожна нація, і кожна культура,- стверджує Б.Т.Вишеславцев,- має свою систему цінностей, яку вона «культивує», і свою вищу цінність і «святиню», яку вона релігійно шанує» [7,с. 656].

Подібний методологічний підхід в економічній думці був розвинутий прихильниками філософії господарства, яка розглядає економічні проблеми через призму різноманітних зв'язків людини не лише з природою, але і з соціумом, його духовними домінантами, тобто у соціокультурній і, зокрема, морально-етичній парадигмі. Сучасний російський науковець Л.Тутов підкреслює, що «філософія господарства передбачає розгляд культурних, у тому числі моральних, релігійних мотивів, що впливають на поведінку людей у сфері господарства, і розкриває провідну роль етичного аспекту у дослідженні найрізноманітніших явищ і процесів у господарстві» [8, с. 131]. Розглядаючи господарство у всій його багатоманітності та цілісності, філософія господарства виходить за межі суто економічного буття, поєднуючи його з вищими метафізичними цінностями та смислами. При цьому якщо соціальний інституціоналізм розглядає економічні проблеми в аксіологічній, морально-етичній парадигмі, цінності якої зумовлені філософією прагматизму, що має традиційний для сучасного Заходу науково-раціоналістичний характер, то філософія господарства ставить на меті пов'язати раціоналістичний науковий підхід до економічних досліджень з релігійно-провіденціальним, духовним наповненням морально-етичних норм та ідеалів соціально-економічного розвитку.

Література:

1. Кондратьев Н.Д. Основные проблемы экономической статики и динамики: Предварительный эскиз.- М.: Наука, 1991
2. Див. Институциональная экономика/ Под рук. акад. Д.С.Львова.- М.: ИНФРА-М, 2001
3. Див. Чернецький Ю. Сучасний соціологічний інституціоналізм і «нова економічна соціологія» як напрями дослідження проблем економіки. – Економіка України, 2004, №5
4. Myrdal G. Against the Stream.- N.Y., 1973
5. Butler E. Hayek, His Contribution to the Political and Economic Thought of Our Time. – London, 1983
6. Див. Гурова И.П. Этика международных экономических отношений. – М.: Дело, 2004
7. Вышеславцев Б.П. Кризис индустриальной культуры. Избранные сочинения. – М.: Астрель, 2006
8. Тутов Л. Проблема управления в философии хозяйства. – Вопросы экономики, 2003, №8

Л.Г. **Ткаченко**, канд. екон. наук, доц.

НЕКОНКУРЕНТОСПРОМОЖНІ ВЕРСТВИ НАСЕЛЕННЯ НА РИНКУ ПРАЦІ УКРАЇНИ

Аналізуються групи населення, для яких існують найвищі ризики соціального виключення внаслідок низької конкурентоспроможності на ринку праці України.

Analyzes the groups for which there is the highest risk of social exclusion due to low competitiveness in the labour market in Ukraine

Ключові слова: ринок праці, безробіття, конкурентоспроможність, соціальне виключення

Keywords: labour market, unemployment, competitiveness, social exclusion

Право на працю належить до основоположних прав людини, при цьому зайнятість розглядається як основний засіб запобігання не тільки бідності, а й соціального виключення. Участь у ринку праці та зайнятість створюють необхідні умови для забезпечення економічного зростання, матеріального добробуту і достатнього життєвого рівня, відкривають широкі можливості соціалізації і відносяться до основних форм участі в суспільному житті [1, с. 232-233]. З огляду на це, особливої уваги потребує дослідження найбільш уразливих груп населення, низька конкурентоспроможність яких зумовлює високий ризик соціального виключення в економічній сфері, зокрема щодо зайнятості.

Ліквідація безробіття в СРСР вважалася великим завоюванням радянської влади. Зайнятість у суспільному виробництві була обов'язковою для всього працездатного населення, наслідком чого стала її низька продуктивність. Ринкові трансформації, що збіглися в часі з розпадом СРСР і проголошенням незалежності України, призвели до кардинальних змін у сфері зайнятості. У період між переписами населення 1989 і 2001 років чисельність зайнятих в Україні зменшилася на 10,5 млн., а їх питома вага у загальній кількості населення – з 50% до 32%. Істотне зниження рівня зайнятості населення відбулося в усіх вікових групах. Частково це пояснюється скасуванням обов'язкової трудової повинності, збільшенням тривалості навчання (повна середня освіта стала обов'язковою, масового характеру набула вища освіта), але також – становленням ринку праці, зокрема формуванням контингенту безробітних.

Юридичне визначення і офіційний моніторинг безробіття були запроваджені в 1991 р. Законом України "Про зайнятість населення". Визначення безробітних в національному законодавстві є більш жорстким порівняно зі стандартним визначенням Міжнародної організації праці (МОП) за рахунок введення додаткових критеріїв – обмеження віку періодом працездатності, підтвердження відсутності особистих доходів, факт реєстрації в державній службі зайнятості, виключення окремих груп населення. Хоча інформаційними та консультаційними послугами державної служби зайнятості мають право безкоштовно користуватися абсолютно всі категорії громадян,

отримати офіційний статус безробітного можуть далеко не всі люди, які відповідають критеріям безробітних МОП.

Очікуючи погіршення ситуації в кризових умовах, у грудні 2008 р. був прийнятий Закон України "Про внесення змін до деяких законів України щодо зменшення впливу світової фінансової кризи на сферу зайнятості населення", яким передбачено ще деякі додаткові умови для отримання статусу офіційного безробітного та допомоги по безробіттю (зокрема готовність до участі у загальнодержавних оплачуваних роботах, якщо така робота є підходящою). Найбільш відчутно ці "нововведення" торкнулися сільського населення: протягом 2009 р. чисельність зареєстрованих безробітних, які проживають у сільській місцевості, зменшилася більш ніж у два рази, а їх питома вага в загальній кількості зареєстрованих безробітних знизилася з 51% до 40%.

Поза сумнівом, щедра роздача допомоги по безробіттю може підривати мотивацію населення до зайнятості, однак запровадження дедалі більш жорстких вимог створює додаткові ризики соціального виключення для фактично безробітних громадян. Співвідношення показників зареєстрованого й фактичного безробіття, що у роки економічного зростання становило близько 50%, у 2009 р. знизилося до 30%, тобто менше третини безробітних мали офіційний статус таких (табл. 1). Рівень безробіття за методологією МОП сягає 9% економічно активного населення (тобто майже кожен десятий учасник ринку праці не зміг реалізувати свої наміри щодо роботи), тоді як за даними державної служби зайнятості ця величина не перевищує 3%.

Таблиця 1. Безробіття в Україні (в середньому за рік)

	2000	2005	2006	2007	2008	2009
Чисельність безробітних, зареєстрованих державною службою зайнятості, тис.	1 178,7	891,9	784,5	673,1	596,0	604,4*
Чисельність безробітних за методологією МОП (фактичне безробіття), тис.	2 655,8	1 600,8	1 515,0	1 417,6	1 425,1	2 000*
Співвідношення зареєстрованого й фактичного безробіття, %	44	56	52	47	42	30

Джерело: Офіційний web-сайт Держкомстату України http://www.ukrstat.gov.ua
**Дані за 2009 р. – авторська оцінка.*

Традиційно до найбільш уразливих категорій населення на ринку праці відносять молодь, головним обмеженням конкурентоспроможності якої є відсутність або недостатній досвід роботи та її пошуків. В Україні молоді люди віком 15-24 років становлять близько чверті загального числа безробітних, а їх рівень безробіття майже вдвічі перевищує середній показник по всьому населенню (табл. 2). З огляду на важливість працевлаштування як запоруки успішної соціалізації, національне законодавство передбачає деякі додаткові заходи щодо створення робочих місць для

молоді, однак ці заходи носять переважно адміністративно-формальний характер і малоефективні. На нашу думку, мотивація роботодавців приймати на роботу осіб, які шукають перше робоче місце або мають велику перерву в стажі, потребує економічного підкріплення, зокрема шляхом встановлення спеціального розміру мінімальної заробітної плати (75-80% від загального) на перші 3-6 місяців роботи таких осіб. Подібна практика дає можливість роботодавцям певним чином компенсувати збитки від прийняття на роботу менш конкурентоспроможних осіб, і широко використовується в розвинутих країнах [2].

Таблиця 2. Повікові рівні безробіття (за методологією МОП) у І півріччі 2009 р., %

	Все населення	Жінки	Чоловіки	Міське населення	Сільське населення
Все населення (15-70 років)	9,1	7,3	10,8	9,6	7,8
Населення працездатного віку (15-54/59 років)	9,9	8,2	11,3	10,3	9,0
в тому числі за віковими групами:					
15-24	16,9	13,0	19,9	19,0	13,1
25-29	10,6	9,7	11,3	11,0	9,2
30-39	9,0	7,4	10,5	9,2	8,5
40-49	8,1	7,0	9,4	8,5	7,4
50-59	6,4	4,7	8,1	6,3	6,6
60-70	0,1	0,0	0,1	0,1	0,0
Співвідношення повікових рівнів безробіття із середнім по групі, %:					
15-24	186	178	184	198	168
25-29	116	133	105	115	118
30-34	99	101	97	96	109
35-39	89	96	87	89	95
40-49	70	64	75	66	85
50-59	1	0	1	1	0
60-70	0	0	0	0	0

Джерело: "Статистично-аналітичний огляд стану ринку праці у І півріччі 2009 р.", офіційний web-сайт Держкомстату України http://www.ukrstat.gov.ua

Оскільки найбільшого впливу кризи зазнали види економічної діяльності, де переважає зайнятість чоловіків – промисловість та будівництво, – безробіття жінок у 2009 р. по всіх вікових групах істотно нижче, ніж у чоловіків. Але виходячи із спостережень відносно благополучних 2000-2008 рр., можна зробити висновок, що найчастіше під дискримінацію при прийомі на роботу підпадають жінки в активному

дітородному віці (15-29 років) та у передпенсійному віці – нижча межа пенсійного віку вже після 40 років прирікає жінок на "не перспективність" з погляду роботодавців.

Порівнюючи показники безробіття міського й сільського населення, слід враховувати, що згідно з методологією МОП та програмою обстеження економічної активності населення, до зайнятих відносяться люди, які працюють в особистих селянських господарствах за умови хоча б часткового продажу виробленої продукції. За рахунок зайнятості у напівнатуральному сільському господарстві рівень безробіття сільського населення (у першу чергу – молоді) істотно нижчий, ніж у містах.

Рівень безробіття значною мірою залежить від здобутої освіти. Найнижчий рівень безробіття спостерігається у людей з повною вищою освітою, незалежно від статі і місця проживання; найвищий – у осіб з базовою вищою освітою (особливо жінок і міських жителів), оскільки в цю групу входять переважно молоді люди, які отримали ступінь бакалавра, і, швидше за все, продовжують навчатися далі, шукаючи собі роботу. Більше половини безробітних мали повну середню загальну освіту. Серед чоловіків і сільських жителів питома вага цієї освітньої групи сягає близько 60%, що пов'язано з їх більш низьким освітнім потенціалом [3]. Таким чином, вже нині конкурентоспроможність на ринку праці здатна забезпечити лише повна вища освіта.

Стосовно причин безробіття, найбільший ризик соціального виключення мають дві групи: звільнені з економічних причин (раптова втрата роботи з незалежних від людини обставин) і невлаштовані після закінчення навчального закладу (відсутність досвіду). За період економічного зростання в Україні звільнення з економічних причин перестало бути головною причиною безробіття. Питома вага цієї причини скоротилася з 40,2% у 2000 р. до 28,1% в 2008 р. (табл. 3). Проте фінансово-економічна криза внесла свої корективи: за підсумками 1 півріччя 2009 р. майже половина (48,6%) стали безробітними саме з цієї причини.

Таблиця 3. Безробітні (за методологією МОП) за причинами незайнятості, %

	Всього	Вивільнені з економічних причин	Звільнені за власним бажанням	Не працевлаштовані після закінчення навчання	Звільнені у зв'язку із закінченням строку контракту	Інші причини
2000	100,0	40,2	29,8	18,3	5,1	6,6
2001	100,0	37,1	33,8	17,5	4,8	6,8
2002	100,0	33,6	37,5	16,8	5,6	6,5
2003	100,0	33,2	38,9	15,6	5,9	6,4
2004	100,0	32,9	37,8	18,0	3,6	7,7
2005	100,0	31,3	35,1	16,3	7,7	9,6
2006	100,0	30,0	37,4	17,0	10,3	5,3
2007	100,0	28,9	38,2	17,4	10,3	5,2
2008	100,0	28,1	38,6	18,3	10,9	4,1
І півріччя 2009	100,0	48,6	25,7	11,5	9,5	4,7

Джерело: Офіційний web-сайт Держкомстату України http://www.ukrstat.gov.ua

Питома вага випускників навчальних закладів серед безробітних доволі стабільна (16-18%[1]), і ця причина безробіття не має чітко вираженої локалізації у гендерному чи поселенському аспектах. Враховуючи, що упродовж 2000-2008 рр. вищі навчальні заклади збільшили випуск фахівців у півтора рази, а загальні обсяги безробіття скоротилися вдвічі, слід відзначити певне загострення хронічної проблеми працевлаштування випускників.

Частка випускників навчальних закладів серед безробітних значною мірою обумовлює стабільність представництва ще однієї уразливої категорії – це особи, які раніше не мали роботи, тобто ті, хто шукає своє перше робоче місце (їх частка становить близько 22% [3]). Будучи новачками на ринку праці, вони не мають досвіду роботи і набувають тільки перший досвід її пошуків, тому для них збільшується ризик затягування періоду безробіття і, відповідно, соціального виключення.

Інша уразлива категорія безробітних за ознакою тривалості періоду незайнятості – особи з великою перервою в роботі (більше 1 року), що пов'язано з частковою втратою кваліфікації, послабленням соціальних зв'язків тощо. Протягом 2000-2008 рр. завдяки покращенню можливостей працевлаштування структурна частка безробітних з перервою в роботі понад 1 рік зменшилася з 50,4% до 22,4%. Поряд з цим спостерігалася позитивна тенденція до збільшення питомої ваги безробітних з короткочасною (до 3-х місяців) перервою в роботі, яка зросла більше ніж утричі.

Важливим досягненням періоду економічного зростання слід вважати скорочення середньої тривалості пошуку роботи з 10 місяців у 2000-2002 рр. до 6 місяців в 2006-2008 рр. (табл. 4). З погляду проблеми соціального виключення особливо слід зазначити, що це скорочення відбулося за рахунок зменшення питомої ваги довготривалого безробіття (12 місяців і більше) з 55,4% у 2000-2001 роках. до 20,6% в 2008 р., з одночасним збільшенням короткочасного (до 3-х місяців) безробіття з 14,2% у 2001 р. до 45,4%. Близько 80% осіб з контингенту довготривалого безробіття – міські жителі, оскільки для сільського населення паліативною формою занятості є особисте селянське господарство.

Важливе значення при вивченні конкурентоспроможності різних груп населення на ринку праці має аналіз способів пошуку роботи, котрі характеризують коло спілкування і соціальних зв'язків, до яких людина може звернутися у разі потреби працевлаштування, можливості задіяти різні інформаційні канали та джерела (рис. 1). Серед безробітних України найбільш популярними способами пошуку роботи є звернення до державної служби зайнятості (42% безробітних) і пошук через неформальні соціальні мережі – родичів, друзів, знайомих (35%). Меншою мірою застосовуються звернення через пресу, оголошення (13%) і прямі контакти з

[1] Вагомість цієї причини у І півріччі 2009 р. менша, оскільки у більшості вищих навчальних закладах випуск припадає на кінець червня.

роботодавцями (8%), і дуже рідко безробітні звертаються до послуг приватних агентств зайнятості (1%).

Таблиця 4. Безробітні (за методологією МОП) за тривалістю пошуків роботи, %

	Всього	в тому числі за тривалістю пошуків роботи:				Середня тривалість пошуку роботи, місяців
		до 3 місяців	от 3 до 6 місяців	от 6 до 12 місяців	12 місяців і більше	
2000	100,0	14,8	11,7	18,1	55,4	10
2001	100,0	14,2	11,1	19,3	55,4	10
2002	100,0	15,3	11,6	19,9	53,2	10
2003	100,0	17,0	12,9	20,1	50,0	9
2004	100,0	25,8	15,2	16,5	42,5	8
2005	100,0	33,1	20,4	16,7	29,8	7
2006	100,0	36,3	21,7	16,2	25,8	6
2007	100,0	39,1	22,0	15,9	23,0	6
2008	100,0	45,4	19,9	14,1	20,6	6

Джерело: Стат. Сб "Економічна активність населення України", офіційний web-сайт Держкомстату України http://www.ukrstat.gov.ua

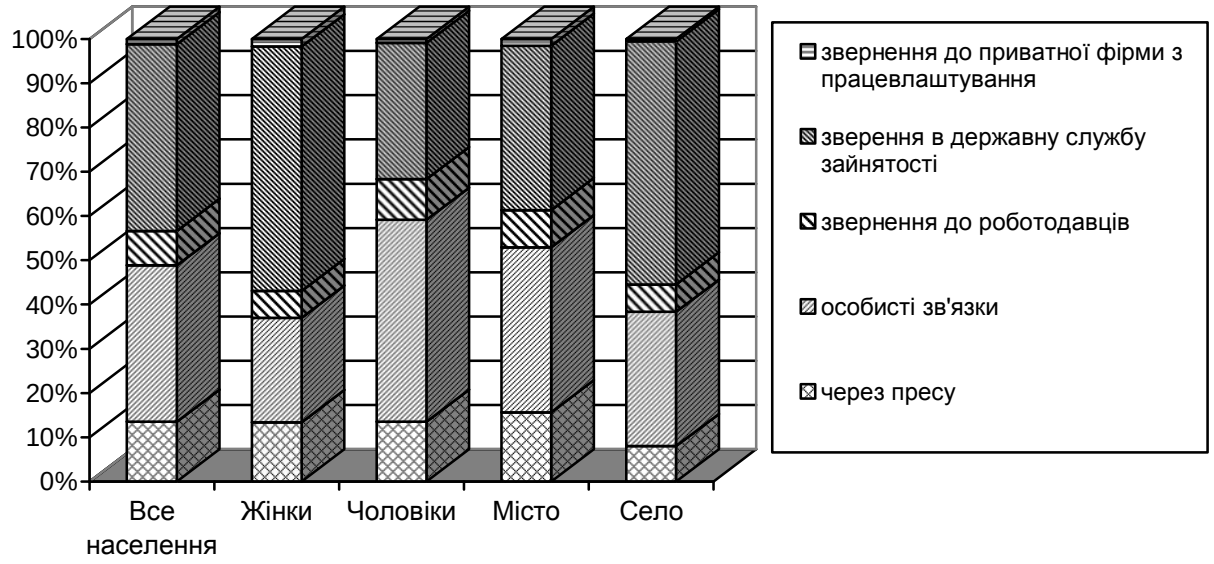

Рис. 1. Розподіл безробітних за способами пошуку роботи, 2008 р., %

Джерело: Економічна активність населення України, 2008: Стат. зб. – К.: Держкомстат України, 2008. – 300 с.

Жінки найчастіше в пошуках роботи звертаються до державної служби зайнятості (55% загального числа безробітних жінок). Чоловіки намагаються, передусім, використовувати особисті зв'язки (45% з них шукали роботу саме таким чином), але у зв’язку з кризою теж стали частіше звертатися до державної служби зайнятості. Якщо у 2005 – 9 місяцах 2008 рр. частка чоловіків серед зареєстрованих безробітних не

перевищувала 35-38%, то наприкінці 2008 р. вона збільшилася до 46% і нині залишається на такому рівні.

Міські жителі рівною мірою зверталися до державної служби зайнятості та використовували свої особисті зв'язки (по 37% на кожен із цих способів). Сільські жителі найбільш лімітовані в способах пошуків роботи, що пов'язано зі слабким розвитком комунікацій, обмеженим доступом до інформації, низькою якістю соціальних мереж. Тому головним способом пошуку роботи для них залишається звернення до державної служби зайнятості (55% загального числа сільських безробітних). Оскільки економічне зростання локалізувалося переважно в урбаністичній сфері, а в сільській місцевості проблема працевлаштування дедалі загострювалася, у 2005–2008 рр. сільські мешканці становили більше половини контингенту безробітних. Як уже зазначалося, запровадження більш жорстких умов для претендентів на допомогу по безробіттю призвело до різкого скорочення кількості сільських мешканців серед зареєстрованих безробітних (з 426,6 тис. осіб наприкінці 2008 р. до 212 тис. осіб наприкінці 2009 р.). Хоча вплив кризи на аграрну галузь не такий відчутний, можливості зайнятості для сільських мешканців аж ніяк не покращилися, що зумовлює для них зростання ризику соціального виключення.

Окрім безробітних, особливої уваги при дослідженні груп ризику соціального виключення за можливостями зайнятості потребують так звані "зневірені", – люди, які припинили пошуки роботи, оскільки втратили надію її знайти. Високий ризик соціального виключення для цієї групи населення визначається тим, що вони взагалі перестають брати участь у ринку праці (потрапляють до складу економічно неактивного населення), тоді як пошук роботи, безсумнівно, відноситься до форм участі в суспільному житті. Як правило, відчай знайти роботу є наслідком, продовженням довготривалого безробіття вже в новому статусі – економічної неактивності.

За період економічного зростання питома вага зневірених скоротилася з 5,3% до 1,1% економічно неактивного населення. Однак під впливом кризи їх число стало збільшуватися і за підсумками I півріччя 2009 р. досягло майже 200 тис., що на чверть більше, ніж у I півріччі 2008 р. Крім того, збільшилася кількість людей, які не знали, де і як шукати роботу, чи як організувати власний бізнес, або були впевнені, що знайти підходящу роботу в даний момент просто неможливо. Як і у випадку із зневіреними, для цих людей існує реальна загроза соціального виключення, оскільки вони відмовляються від активної позиції на ринку праці і покидають ряди робочої сили. Разом із зневіреними, число таких найбільш уразливих категорій економічно неактивного населення склало в I півріччі 2009 р. 367 тис. осіб, або майже 3% загальної чисельності населення за межами ринку праці.

У загальній кількості зневірених і дезорієнтованих на ринку праці громадян 55% складають сільські жителі, тоді як їх питома вага в загальній чисельності економічно неактивного населення – всього лише 28%, тобто в сільській місцевості це явище зустрічається в два рази частіше. При цьому і серед сільського, і серед міського

економічно неактивного населення найбільший відсоток зневірених спостерігається у вікових групах 30-49 років.

Чоловіки становлять майже 55% зневірених і дезорієнтованих, у той час як їх питома вага в загальній чисельності економічно неактивного населення не досягає й 40%. Причому найчастіше зневіреними себе називають молоді люди 25-34 років, які зазвичай є найбільш конкурентоспроможним контингентом. Це дає підстави стверджувати, що в багатьох випадках під "розчаруванням" приховується демонстративна відмова від участі в ринку праці через завищені вимоги до заробітної плати або інших умов зайнятості. Серед жінок зневірені найчастіше зустрічаються у віковій групі 40-49 років, що ще раз підтверджує особливу вразливість жінок передпенсійного віку з погляду ризику соціального виключення.

Література:

1. Людський розвиток в Україні: інноваційний вимір / за ред. Е.М. Лібанової. – К.: Ін-т демографії та соціальних досліджень НАН України, 2008. – 316 с.
2. John Martin. The minimum wage: Making it pay / OECD Directorate for Employment, Labour and Social Affairs. – Офіційний веб-сайт Організації економічного співробітництва для розвитку (OECP) http://www.oecd.org
3. Економічна активність населення України, 2008: Стат. зб. – К.: Держкомстат України, 2008. – 300 с.